

УДК 94(477)

Мельничук О.А. Становище польських військовополонених на території радянських республік у 1919-1922 рр. // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Україна-Польща: історичне сусідство». – Вінниця, 2017. С. 265-268.

Олег Мельничук

СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ НА ТЕРИТОРІЇ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК У 1919-1922 РР.

Проблема становища польських військовополонених на території РСФРР БСРР та УСРР в 1919-1922 рр. є однією із малодосліджених та суперечливих в контексті радянсько-польських відносин того часу. Окремих її аспектів торкалися дослідники, вивчаючи події польсько-радянської війни 1919-1920 рр.¹ Частково відомості про військовополонених можна почерпнути із документальних публікацій². Суттєвий науковий доробок у розробку означеної теми здійснили співробітники Інституту слов'янознавства Російської Академії наук, підготувивши до друку спеціальний збірник документів та матеріалів³. До збірника включено матеріали, що знаходяться нині в центральних архівних установах Російської Федерації: Російському державному архіві соціально-політичної історії, Державному архіві Російської Федерації, Російському державному військовому архіві. Опубліковані документи проливають світло на становище польських військовополонених, що утримувалися на території радянської України в 1919-1922 рр.

Достатньо непростим є питання про чисельність польських полонених на території радянської держави. За неповними даними, що були у розпорядженні командування Червоної армії, всього за 1919-1920 рр. в полон було взято від 26 до 34 тис. польських солдат і офіцерів (включаючи перебіжчиків – О.М.). В той же час за офіційними даними польської сторони за період з 1 листопада 1918 р. по 31 грудня 1920 р. в конфліктах із Німеччиною, Литвою та радянськими республіками пропали без вісті 51 351 солдатів та офіцерів. З них повернулися на батьківщину із Німеччини близько 2 тис., з Литви – 3 тис.⁴

Польські історики, що досліджували дану проблему стверджують, що до 12 жовтня 1921 р. (укладення попереднього миру) із радянського полону повернулося близько 27 тис. осіб, однак, не менше 20 тис. польських полонених продовжували залишатися в радянській державі. Складнощі в підрахуванні чисельності полонених були пов'язані і з тим, що нерідко із польськими військовослужбовцями в полон попадали солдати армії УНР, представники білогвардійських угруповань, що діяли на боці польських військ. Інколи вони виокремлювалися із середовища польських військовополонених, однак не завжди. Крім того, у радянському полоні була значна частина особового складу

5-ї дивізії польських стрілків, сформованої в районі Сибіру із поляків – полонених Першої світової війни. Одні із них були взяті в полон у боях, інші в січні 1920 р. добровільно здалися в полон у районі Красноярська. Загальна кількість таких полонених становила від 34 до 42 тис. осіб⁵.

Ставлення до польських військовополонених з боку радянської держави визначалося, передусім, більшовицькою ідеєю світової революції, основною метою якої було прагнення переконати рядовий склад польських полонених у дружніх стосунках та намагання залучити їх на свій бік для здійснення майбутніх революційних перетворень у самій Польщі. Підтвердженням цьому є наказ Голови Реввійськради (РВР) Республіки Л. Троцького від 10 травня 1920 р. про «великодушне ставлення до полонених»⁶. Опрацювання ж документальних матеріалів дає нам підстави стверджувати, що відношення до польських військовополонених на фронтах не було однозначним: в одних випадках їх зустрічали по-дружньому і навіть влаштовували мітинги, в інших випадках – взяття в полон супроводжувалися вбивствами, знущаннями та пограбуваннями. Так, наприклад, Ю. Мархлевський в записці про діяльність Польревкому описав випадок, зафіксований 18 серпня 1920 р. біля с. Полоничі, коли босі та обірвані червоноармійці супроводжували добре одягнутих та взутих польських полонених, не вдаючись до грабежів⁷. В той же час, командир 3-го кінного корпусу Г. Гай повідомляв, що під час Свенцяньської операції (21.07.1920 р.) озлоблені червоноармійці, незважаючи на зауваження комполітскладу, взагалі не брали полонених. А в серпні біля с. Шидлово червоноармійська піхота безпощадно розправлялася із поляками⁸.

Таємним наказом Арміям Західного фронту від 4 червня 1920 р. за підписом командарма М. Тухачевського визначався порядок супроводу польських полонених. В ньому йшлося про те, що полонених і перебіжчиків слід доставляти в розвідвідділ дивізії для опитування, а звідти в особливий відділ для допиту та реєстрації. Згодом полонених відправляли в штаб армії, зокрема, у відділ розвідки та особливий відділ для наступної відправки в концентраційний табір. Прийомом та направленням полонених та перебіжчиків займалася комісія при РВР армії, що складалася із представників Центрполонбіжу та відділу примусових робіт НКВС. Через етапні пункти полонених супроводжували в концтабори. Частина полонених використовували в робочих командах армійських частин⁹.

За даними Польбюро на лютий 1921 р. в 37 концентраційних таборах утримувалося більше 30 тис. полонених, що, однак, складало лише половину їх загальної кількості. Справами полонених опікувалося військове відомство, особливий відділ ВНК, Центревак, Головне управління громадських робіт і повинностей НКВС, польський відділ ПУР, а з 2 лютого 1921 р. – особливий

уповноважений в справах полонених польської армії. Значну увагу польським полоненим приділяло Польське бюро ЦК РКП(б). Відношення органів радянської влади до полонених визначалося політичними і військовими міркуваннями. Військовий конфлікт із Польщею трактувався як класовий, в який солдати із трудящих верств населення були втягнуті шляхом обману чи примусу, тому після політичної «обробки» вони неодмінно мали стати симпатиками радянської влади. Такі настрої настійно пропагували польські комуністи, що займали відповідальні посади в радянській адміністрації і прагнули до революційної перебудови своєї батьківщини. Натомість польські офіцери вважалися націоналістами та контрреволюціонерами й ізолювалися від рядового складу.

Полонених утримували в таборах, влаштованих в казармах, монастирських приміщеннях та інших будовах. Певна частка полонених утримувалася в тюрмах. Режим в таборах для полонених був таким як і в таборах примусових робіт НКВС. Охорона не завжди була строгою, допускалися відлучки з табору з відома адміністрації. Полонені об'єднувалися в різного роду комісії за родом діяльності (контрольно-господарчі, санітарно-гігієнічні, культурно-просвітницькі) і навіть комуністичні «ячейки»¹⁰.

Адміністрації деяких таборів ставилася до полонених вороже, нерідко встановлюючи додаткові обмеження. Так, в заяві Особливого уповноваженого у справах військовополонених польської армії при НКВС Е. Жебровського від 20 березня 1921 р. йшлося про неможливість проведення ідеологічної роботи у Вятському концтаборі через грубе відношення адміністрації, яке нерідко виражалося у побоях¹¹. Нерідко винні притягувалися до відповідальності. Зокрема, комендант Кінешемського табору примусових робіт у своєму листі до Головного управління від 7 грудня 1920 р. повідомляв про арешт та віддання до суду за побиття полонених наглядача Шарова¹².

Приміщення таборів, в яких перебували полонені, в більшості випадків не були пристосовані для тривалого проживання. Камери чи бараки були переповнені, не завжди вистачало ліжок чи нар, частково були відсутні опалення, освітлення, вентиляція. Частина полонених не мали відповідного одягу та взуття, хоча наказом Реввійськради від 15 вересня 1920 р. передбачалося забезпечення полонених продовольством нарівні із червоноармійськими частинами. Так, за наказом Центральної колегії при полонених і біженцях від 1 січня 1920 р. денна норма на одного полоненого складала: 40 гр. хліба, 80 гр. крупи, 130 гр. м'яса, 120 гр. овочів, 400 гр. картоплі, 20 гр. жирів тощо. Продукти, що поставлялися, нерідко були неналежної якості і відпускалися нижче від встановлених норм. В той же час, для полонених, що працювали на важких роботах поза табором, передбачався

навіть додатковий пайок. Колишні полонені на допитах у Польщі свідчили про недостатній рівень харчування, однак пояснювали це не ворожістю, а загальним економічним станом Радянської Росії¹³.

Медично-санітарне обслуговування полонених проводилося військово-санітарним відомством нарівні із червоноармійцями. В таборах створювалися медпункти, так звані околодки, окрім цього лікування хворих здійснювалося в лікарнях та госпіталях. Важкі умови полону нерідко приводили до масових захворювань полонених. За неповними даними в 1920-1921 рр. померло біля 2 тис. важкохворих¹⁴. Представники польської сторони оперували значно більшими цифрами. Так, член польської делегації у змішаній комісії з репатріації К. Гнітовт відзначав, що взимку та влітку 1920 р. лише в Красноярську померло 3 тис. військовополонених. А в звіті польської делегації від 11 липня 1921 р. повідомлялося, що «взимку минулого року число померлих від різних хвороб склало біля 35% жертв¹⁵.

Працю полонених використовували на фабриках, заводах, залізницях, шахтах, у сільському господарстві. Вони заготовляли дрова, розвантажували вугілля, прибирали міські вулиці. Нерідко працюючі об'єднувалися у трудові дружини, робітничі полки та бригади. За виконувану роботу передбачалася незначна плата та збільшений продовольчий пайок¹⁶.

Значну увагу в таборах для полонених приділяли культурно-освітній та політико-виховній роботі. Її організація покладалася на політруків, політінструкторів, уповноважених. З метою ліквідації неписьменності серед полонених були організовані культурно-освітні заклади: в 12 таборах функціонували школи грамоти; в 6 – політшколи; в 11 – клуби; в 5 – бібліотеки; в 4 – театральні групи. В табори доставлялися газети і журнали, було організовано читання лекцій з історії, політекономії та конституції¹⁷. На фінансування означених установ рішенням Президії ВЦВК від 25 червня 1920 р. було виділено 3 млн. рублів¹⁸.

Ідеологічна робота в таборах проводилася під керівництвом комуністів, об'єднаних в «ячейки». На влаштованих у таборах мітингах полонені приймали резолюції, в яких виражали протест проти війни, вимагали, щоб польські солдати не підпорядковувалися наказам своїх командирів, закликали до революційної солідарності. Нерідко проводилося вербування полонених в польські червоні частини. Так, наказом Південно-західного фронту від 31 липня 1920 р. із військовополонених, що знаходилися в Харківському та Чугуївському концтаборах, мали бути сформовані робітничі полки¹⁹, а в наказі Західного фронту йшлося про формування I Польської червоної армії²⁰. Загалом за даними Польбюро ЦК РКП(б) лише із середини вересня 1920 р. до 1 лютого 1921 р. в такі частини вступили 186 полонених²¹.

24 лютого 1921 р. було підписано російсько-українсько-польську угоду про репатріацію, в якій визначалися умови обміну полоненими за принципом «всіх на всіх». В результаті цієї угоди в Польщу повернулися 35 тис. колишніх військовополонених. Значна частина (5-8 %) добровільно залишилася в радянській країні²². У звіті Польбюро ЦК РКП(б) повідомлялося, що на 1 листопада 1921 р. в Радянській Росії відмовилися від репатріації біля 2 тис. полонених, а на 1 березня 1922 р. – майже 3 тис. осіб²³.

Отже, відношення радянської влади до польських військовополонених визначалося класовим принципом, бажанням залучити їх на свій бік та використовувати в майбутньому для революційних перетворень у Польщі. Умови побуту полонених не завжди були задовільними, однак причинами цього були не дискримінаційні заходи, а господарча розруха, незадовільні дії, а іноді навіть зловживання місцевої адміністрації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Михутина И.В. Польско-советская война. 1919-1920. – М., 1994; Райский И.С. Польско-советская война 1919-1920 годов и судьба военнопленных, интернированных и беженцев. – М., 1999 та ін.; 2. Документы внешней политики СССР. Т.III. – М., 1959; Т.IV. – М., 1960; Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т.III. – М., 1965; Т.IV. – М., 1966; 3. Польские военнопленные в РСФСР, БССР, УССР (1919-1922 годы). Документы и материалы / Составитель И.И. Костюшко. – М., 2004. – 403 с. ; 4. Там само. – С.4; 5. Там само. – С.6; 6. Там само. – С.20; 7. Там само. – С.4; 8. Там само. – С.6; 9. Там само. – С.21-22; 10. Там само. – С.314; 11. Там само. – С.296-297; 12. Там само. – С.173; 13. Там само. – С.192; 14. Там само. – С.119; 15. Там само. – С.343-344; 16. Там само. – С.10; 17. Там само. – С.11; 18. Там само. – С.29; 19. Там само. – С.38; 20. Там само. – С.46; 21. Там само. – С.375; 22. Там само. – С.343; 23. Там само. – С.381.